

*Algunes notícies sobre les Germanies,
en un manuscrit desconegut*

[Some news about the Germanies in an unknown manuscript]

VICENT JOSEP ESCARTÍ
Universitat de València / IIFV

RESUM: El present treball s'ocupa de editar i comentar les notícies sobre les Germanies que conté el dietari inèdit de Jaume d'Anglesola. També fa una sèrie de consideracions sobre la historiografia perduda.

PARAULES CLAU: historiografia, Germanies, Jaume d'Anglesola, memorialística.

ABSTRACT: This work is concerned with editing and commenting on the news about the Germanies contained in the unpublished diary of Jaume d'Anglesola. It also makes a series of considerations on the lost historiography.

KEYWORDS: historiography, Germanies, Jaume d'Anglesola, memories.

Recepció: 16/02/2021. Acceptació: 01/03/2021. Publicació: 28/10/2021

1. La memòria perduda de les Germanies: alguns exemples

És evident que els testimonis escrits que ens arriben, habitualment, de determinats fets històrics, no són sempre tots els que van existir. Al costat de la pèrdua pròpia del pas del temps i les seues inclemències —que són nombroses— hi ha, encara, la certesa que, en tractar-se d'un conflicte bèl·lic, allò que ens arriba és, en general, la visió que va elaborar el bàndol vencedor. De vegades, fins i tot, podríem arribar a pensar que els de la part vençuda no van escriure res sobre el conflicte, perquè els rastres dels seus papers són ben pocs o cap. I així ho podem afirmar, si mirem com de les Germanies no ens consta cap exemple del que ara tracte d'explicar, i en canvi, sí que en tenim algun indicatiu que pot resultar il·lustratiu, ací, i d'un conflicte armat també, i del mateix àmbit geogràfic: la Guerra de Successió a les terres valencianes. De fet, ens consta l'existència de memòries de partidaris de Carles III d'Àustria —encara que ara perdudes—, gràcies als seus enemics, que ho van anotar. Josep Vicent Ortí i Major,¹ memorialista del conflicte, per exemple, va escriure:

[...] lunes, 28, noviembre 1707, a mediodía, habiendo el prior de Santo Domingo pedido auxilio a don Antonio del Valle, se reconozó el convento. Se encontró un retrato del señor archiduque, unas pistolas, diferentes papelones y gazetas y, en un quadernillo de rezo, notado por días, lo que iba sucediendo en Valencia, pero con falsedad, pues se dezía que un día se saqueó una iglesia por los soldados de Felipe V y no había sucedido tal cosa; que otro día se había ahorcado injustamente a un hombre, que se le había cortado la lengua y puesto a los pies, cosa de notoria falsedad (Escartí, 2007: 250).

* El present treball forma part de les recerques efectuades dins el Projecte PGC2018-097011-B-I00 *Bio-grafías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral*, del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats del Govern d'Espanya.

1 Sobre aquest memorialista valencià, vegeu Escartí (2007).

Resulta ben interessant constatar l'existència d'aquell «quadernillo de rezo, notado por días, lo que iba sucediendo en Valencia», que ara com ara hauria representat l'únic testimoni valencià de tipus memorialístic —un dietari, segons deduïm de les paraules del mateix Ortí—, que relataria la visió del conflicte, però des de l'òptica dels qui van perdre.

El capellà Isidre Planes,² un altre dietarista coetani, ens reporta la mateixa novetat, però amb l'afegit de donar-nos el nom de l'autor d'aquelles notes ara perdudes: fra Josep Giner, de qui ens diu que «en un cuadernito [...] hallaron notas contra el señor Felipe V y a favor del archiduque».³ Hem de suposar, per tant, que Josep Giner va elaborar un dietari de proporcions no massa grans, a favor dels austriacistes, i, per això, en companyia d'altres homes «les enviò el juez del breve, por sentencia, dos años desterrados a Castilla».⁴ Un càstig com aquell, d'exili i de desterrament, devia ser prou convincent per a fer que els posseïdors d'escrius a favor de l'arxiduc Carles se'n desfessen, la qual cosa explicaria, en bona mesura, que no ens hagen pervingut aquells textos.

Aquest mínim *excursus* inicial ha estat, només, una forma de cridar l'atenció sobre el fet que, tal com tenim constatat durant la Guerra de Successió, si hi hagué relacions o textos a favor dels agermanats, també degué passar el mateix i és per això que no en conservem cap. I a més, també n'hem perdut molts que podem suposar favorables als *mascarats* i, tanmateix, també han desaparegut, cosa que ens permet parlar, ara, d'una *memòria perduda* de les Germanies, que es veuria integrada per tres tipus de materials.

D'una banda, els escrits favorables als agermanats, obra d'algun d'ells o d'algú a qui va resultar simpàtica la seua causa i que, ara com ara, no coneixem. La hipòtesi no és del tot desgavellada: sabem que entre les files dels revoltats hi havia personatges amb capacitat suficient per tal d'haver escrit algun tipus de treball memorialístic —o cronístic—, ja que entre els agermanats

2 Sobre aquest autor, l'obra completa del qual encara és inèdita, convé veure Escartí (2017) i Roca (2018).

3 Planes, *Sucesos fatales d'esta ciudad y reyno de Valencia o puntual diario de lo sucedido en los años de 1705, 1706 y 1707. Tomo I*, Biblioteca Valenciana, Nicolau Primitiu, ms. 159, f. 231r.

4 *Ibidem*.

coneixem que van circular profecies (Duran, 1982) i, a més, sembla que van llegir determinades obres que haurien estat en l'arrel de la seua revolta. Els agermanats i aquells que els eren contraris n'eren conscients, com ho explicita el notari Miquel Garcia, en el seu relat estrictament coetani:

Lo principi de aquesta Germania, que així la nomenaren ells, fonch un perayre que's deya Johan Llorens, lo qual los deya: «que València avia de ser comuna així com Venècia». E açò deya ell molt adveradament per ser una falsa opinió de Luctanci, la qual recita mestre Francesch Ximenes en lo *Dotzè del Chrestia* (Duran, 1984: 329).

Haurien estat, per tant, alguns dels agermanats, persones capacitades per tal de poder redactar algun tipus de relat que contingués l'esdevenir d'aquells fets que els involucraren durant uns quants anys.

Un segon grup de textos que integrarien un bon grapat de testimonis de la Germania són, entre d'altres, les obres que ens han arribat només referenciades per altri, de les quals només coneixem el títol o algun fragment salvat en ser copiat o incorporat a alguna altra obra posterior. L'inventari d'aquest bloc de materials encara es troba per fer, però una bona mostra d'aquestes obres són les que Francesc Almarç va referenciar en la seua *Historiografia valenciana* (València, 1929) i que ara es veurien augmentades per algunes de les que va veure o consultar ell i que ara mateix ja les donem per perdudes.

Així, un primer exemple dels escrits reportats per Almarç (1919: 118) seria el del *Manual de la sedició de la Germania* —títol que hem d'interpretar com *aproximat* i que ens dona en castellà, però que potser es trobava en la llengua del país i podia ser diferent del tot— i que hauria estat obra de misser Manuel Exarch, lloctinent del governador del Regne de València. El cronista Escolano hauria emprat aquella obra per a extraure dades que hauria incorporat al seu relat i Vicent Ximeno, al seu volum primer dels *Escritores del reino de Valencia*, no arriba tampoc a donar-li un títol exacte, sinó que ens assenyala, només, que «compuso [...] un *manual de la referida sedición*» i afegeix que «devió quedar manuscrito, porque no menciona —es refereix a Escolano— que le hu-

viessé dado a la estampa» (Ximeno, 1747: 79). Segons Almarche, a més, «Don Manuel Danvila, aunque cita a Eixarch, no lo consultó ni debió ver este libro, pues Ximeno lo cita como desconocido» (Almarche, 1929: 118). També, fent una especulació, Almarche indica com a hipòtesi que potser el llibre d'Eixarch acompanyava el text ara conegut com *Breu relació de la Germania de València*, de Guillem Ramon Català de Valleriola, perquè a la còpia del XVIII conservada als toms confeccionats per Pahoner (ms. 381 de la l'Arxiu de la Catedral de València) hi ha indicis que, tanmateix, plantegen problemes d'interpretació, com també ho va ressenyar Eulàlia Duran (1984: 49), editora del text de Català. En qualsevol cas, aquell text d'Eixarch ara com ara es trobaria perdut.

Un altre exemple que pot resultar il·lustratiu és el text que portaria per títol *Verdadera leyenda de la sedición de la Germania en la ciudad de Xátiva*, de misser Domingo Olzina, advocat de Xàtiva. En principi, Almarche (1919: 119) ens diu que aquella obra la reporta Ximeno (1747, I: 79), que n'hauria extret la notícia del cronista Escolano, el qual l'hauria utilitzada per redactar la seua obra; tot i que Ximeno ja no l'hauria poguda llegir i tan sols indica que «parece que quedó manuscrita». D'aquesta obra, per tant, només sabríem el títol i hem de creure que algunes de les seues notícies o informacions es trobarien incorporades a l'obra del ja esmentat Escolano. No sabem, però, on l'hauria consultada ni, tampoc, on pot haver anat a parar. Si és que no ha desaparegut per sempre.

També podem parlar d'un cas semblant en la *Història de la Germania de València* que, provinent pel que sembla de la biblioteca dels Maians, anà a parar a la del marquès de Cruilles i que hauria utilitzat Vicent Boix per enllestir la seua *Historia de la ciudad y reino de Valencia*. El manuscrit d'aquell relat —el qual no sabem ni tan sols en quina llengua estava redactat—, Almarche (1919: 119) ens diu que «consérvase actualmente [en] la biblioteca riquísima de dicho marqués, pero ha sido imposible su consulta», sense afegir-hi res més i sense que ens siga possible saber per què no la va poder veure. Aquella obra, pel que sembla, devia ser anònima.

No m'estendré més a comentar altres casos i només indicaré que no sempre aquells escrits que va reportar Almarche els hem de donar per introbables. En part, perquè també ell, en algunes ocasions, no els va saber identificar o no

els va poder consultar realment. L'exemple més destacat és un text que portaria suposadament el títol de *La Hermandad de Valencia* i del qual ens diu que és un manuscrit citat per l'historiador Danvila i d'on aquell hauria copiat «algunos datos que no se hallaban en las demás relaciones que consulto». Danvila també hauria indicat que «perteneció al conde de Cervellón y que existe en la Biblioteca Nacional de Madrid, T. 254, núm. 1» (Almarche, 1919: 121). Aquell manuscrit, posteriorment va ser identificat per Eulàlia Duran com la còpia «més antiga» —del segle XVII—, de la *Relació* de Guillem Ramon Català, i que en efecte es trobava a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. núm. 7447). Aquest manuscrit seria la base de l'edició moderna d'aquella obra i ha estat ben descrit per la seua editora (Duran, 1984: 44-46).

Un altre exemple d'un gran interès és el de l'opuscle de Josep Pau Cros, *Summari de la història de la Germania*, el manuscrit de la qual hauria estat en mans del patrici castellonenc Gaetà Huguet —en la biblioteca del qual la va consultar Almarche (1919: 122-123)—, i que només fa poques dècades va estar editat, atés que anà a parar a la biblioteca particular de Francesc Roca Traver, que en feu l'edició (Roca, 1998).

En definitiva, les notícies que ofereix Almarche (1919: 107-127) sobre els textos de les Germanies són de caire molt variat —i en deixem fora algunes referides a escrits més ben coneguts i d'altres que demanen un estudi més exhaustiu—; però interessantíssimes per construir la memòria global de la Germania i, en especial, pel que fa a les relacions i altres obres menors de la historiografia del moment, que aprofiten per a completar el que ens va deixar escrit Vicià o el que ens aporten els documents d'arxiu. I, sobretot, perquè ens permet iniciar camins de recerca per *retrobar-les*, cosa que, com hem indicat, no és del tot impossible.

Un tercer aplec de textos —aquest molt més heterogeni i, sense cap dubte, més difícil de presentar de manera concisa, ací— és el que vindria constituït per fragments d'obres de caire més general i que contenen referències o notícies de la Germania. El cas més evident seria el del *Llibre d'Anquitats de la Seu de València* —que conté un relat dels enfrontaments ben ric i que ha estat editat en dues ocasions al llarg del segle XX (Sanchis Sivera, 1926;

Martí, 1994)— o les notícies contingudes en les diferents redaccions del *Llibre de memòries de la ciutat de València* —volum que també ha estat editat en dues ocasions, la darrera fa ben poc, però que demanaria un estudi més a fons de les diferències entre les versions, en els fragments referits a la guerra dels agermanats (Carreres 1934-1935; Escartí & Ribera, 2019)—, i, encara, el que centra el nostre interès, ací: les anotacions d'un volum encara inèdit, autògraf de Jaume d'Anglesola, que porta per títol *Notícies de València*, i que passem tot seguit a comentar.

2. Les 'Notícies de València' de Jaume d'Anglesola: un dietari recuperat

El manuscrit original i únic de les *Notícies de València y altres curiositats* —títol que figura a la primera pàgina, però que és ben posterior i que conservem, ara, ací— es troba a la Biblioteca del Palau de Peralada (ms. 53). Aquest manuscrit, referenciat només recentment (Padrosa, 1998: 433), és, sens dubte, el mateix que va consultar Hipòlit de Samper, en redactar la seua *Montesa ilustrada* (1669), i on ja apareix com a obra original de Jaume d'Anglesola. El manuscrit, però, degué desaparèixer dels circuits erudits poc després, atés que els bibliògrafs valencians clàssics —dels segles XVII-XIX— no el citen, i tampoc coneix la seua localització Francesc Almarche (1919: 79-81).

Aquest interessant manuscrit recull notícies de caire públic; abasta entre els anys 1406 i 1537 i, malgrat que sembla que recull algunes altres informacions degudes a diferents mans, la part més important degué ser redactada pel ja esmentat Anglesola, tal com vam indicar no fa massa en un treball nostre (Escartí, 2010: 188). De fet, l'autor es nomena a ell mateix en una anotació del 1478, quan, després de referir un eclipsi de sol, i aprofitant un espai en blanc, anotà, amb posterioritat: «Estava yo, Jaume d'Anglesola, per les morts, en Líria» (f. XXVI r.). Aquesta anotació va ser la que va permetre a Hipòlit Samper atribuir el manuscrit al seu autor i citar-lo així al lloc suara esmentat. I aquella indicació va ser el motiu pel qual Vicent Ximeno, al seu volum primer dels *Escriptores del reino de València* (1747, I: 53) afirma:

Jayme de Anglesola, cavallero valenciano de origen y solar antiguo en Cataluña, y varón en sumo grado curioso, escribió por los años de 1480 [...] un *Libro de sucessos de aquel tiempo*, que vio manuscrito en lengua valenciana don Hipólito Samper y Gordejuela, y trasladó algo de él en la tercera parte de su *Montesa ilustrada*. No sabemos su paradero.

Les dades d'aquesta citació provenen clarament de Samper, qui diu, abans de transcriure una notícia referida a don Felip Boil i a mossén Lluís Pexó «e quan acudiren a socórrer l'illa de Rodes», que aquella prové «ex quodam libro ms. illius temporis nostra vernacula lingua exarato per nobilem don Jacobum de Anglesola, virum terque quaterque curiosissimum» (Samper, 1669, II: 518). Seria molt més tard Almarche qui tornaria a posar en circulació la notícia de l'existència d'aquell manuscrit, tot afirmant, després d'oferir algunes dades sobre la família dels Anglesola, que «ninguna noticia tenemos de dicho Dietario, excepto las palabras citadas de Samper y lo que Ximeno dice refiriéndose a ellas», però afegeix:

[...] no debió perecer obra tan curiosa como la de un escrivano de la Bailía que tan enterado debía estar de las cosas que con el gobierno y corte de los altos mandatarios del reino se relacionaba, pero nos atrevemos a aventurar la opinión de que don Jaime de Anglesola fuera autor de la continuación del libro de Memorias de la ciudad y Reino de Valencia, desde el año 1488, fecha en que terminó este citando los folios de los libros municipales hasta 1503, en que empieza a narrar los sucesos el noble don Francés Joan (Almarche 1919: 80-81).

Aquesta indicació, que sembla inspirada per la presència d'algunes notícies referides a l'àmbit de la batlia al *Libre de memòries de la ciutat de València*, no ha estat acceptada en la darrera edició d'aquesta obra i tan sols se la suposa possiblement emparentada, per la presència d'aquelles notícies concretes (Escartí & Ribera 2019: 23) que, en principi, haurien de coincidir amb les

del manuscrit d'Anglesola, un extrem que només serà contrastable el dia que tindrem enllestida l'edició i l'estudi d'aquest manuscrit d'Anglesola.⁵

En qualsevol cas, és prou evident que Jaume d'Anglesola va ser l'autor d'aquesta obra que ara coneixem amb el títol molt posterior que ja hem indicat: *Notícies de València i altres curiositats* —en versió regularitzada—. Ara bé: què sabem, en aquests moments, del seu autor? La veritat és que ara com ara encara no s'ha portat a termini una investigació detallada sobre aquell membre de la família Anglesola que, sense cap dubte, va assolir un evident relleu social.

Francesc Almarche (1919: 79-81) hi va apuntar algunes dades sobre el memorialista Anglesola i els seus avantpassats, en el sentit que la família d'aquest hauria estat lligada a l'escripció de la batlia general de València, si més no, des del 1411, amb Miquel Jeroni d'Anglesola, i s'hauria confirmat aquest lligam amb Pere d'Anglesola, que hauria estat el pare del dietarista. Aquesta ocupació vinculada a l'oficina burocràtica ens situaria davant d'una família relacionada amb les lletres, d'una banda, i amb la monarquia de manera ben estreta, atès que els batles eren els funcionaris que s'encarregaven de l'administració dels béns del monarca en el territori —els drets, les rendes, les regalies de domini i titularitat reial— i, a més, de la seua autoritat depenien els batles locals. De l'altra, el batle s'encarregava de jutjar les accions contra el patrimoni privatiu de la corona i, a més, intervenia en les causes entre motos i jueus. El seu poder, per tant, era ben notori.⁶

És, doncs, evident, la relació necessària que havia de tenir el batle amb l'escriptura com a ferramenta de treball i amb poder per a conservar la informació. I això, segurament, portà Jaume d'Anglesola a redactar la seua obra memorialística que, tot i haver-nos arribat mutilada, i malgrat que —per la seua posició privilegiada i per les seues possibilitats— podria haver estat més rica en notícies, presenta un evident interès.

5 Actualment treballem amb l'amic Raül Sanchis Francés en l'edició del manuscrit d'Anglesola, i esperem tenir-la enllestida en un parell d'anys.

6 Sobre la figura del batle de València, vegeu Piles (1970).

En aquest sentit últim a què ens hem referit, cal assenyalar que l'obra d'Anglesola posseeix, a més, un valor especial, en tant que el podem veure com un nexa entre les cròniques, annals i dietaris del xv —com ara la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* i alguns *Annals Valencians*—⁷ i les noves manifestacions memorialístiques que començaran a donar exemples més personals ja al segle xvi —com ara els dietaris de Jeroni Sòria (1960), Miquel Jeroni Llopis (Martí, 1995) o els autors que intervenen en el *Llibre de memòries de la ciutat de València* en aquest període.⁸

El ms. 98-IVS, 091 *Notícies* —tal com es troba catalogat ara—, està format per 165 fulls, en humanística cursiva i fa l'efecte de ser l'original d'Anglesola, per les característiques que presenta el text: espais en blanc —sobretot en els noms—, que s'haurien deixat per a ser completats més tard; fragments ratllats i nombroses correccions que denotarien que no es tracta de cap còpia en net. L'estructura que presenta ens fa veure que, si bé el seu autor va seguir una disposició cronològica, en algun moment hi va incorporar materials més antics i aquells van quedar allà incrustats, fora de la línia temporal de la resta de l'obra.

No és ara el moment de fer ací una síntesi de l'obra d'Anglesola, però sí que podem indicar, a grans trets, els seus interessos que, en general, coincideixen amb els de la resta de memorialistes del moment. Tot i que, pel seu càrrec i pels seus contactes directes amb la casa reial, podem detectar un interès més gran per qüestions de política internacional o alguns aspectes propis de les actuacions del monarca o dels seus representants en el Regne de València: en aquest cas, els virreis. La seua proximitat, doncs, al poder, també marcarà la visió que ens donarà d'algunes notícies i, en particular, d'aquelles que ens interessen ara: les referides a les Germanies.

És cert que, com es pot suposar, aquelles notícies que recull d'altres manuscrits, no tenen la seua empremta personal: les de la primera part del segle xv,

7 Aquesta relació ha estat indicada recentment per Sanchis Francés (2019, I: 179).

8 Sobre la intervenció de diferents autors en aquell volum, vegeu Escartí & Ribera (2019).

de fet, són més concises, més breus. En general, es refereixen a les activitats que afecten d'una manera o d'una altra la ciutat i contenen informació sobre visites reials —o qüestions referides als monarques—, riuades, eclipsis, problemàtica de bàndols, ajusticiaments, el Compromís de Casp i els problemes que se'n derivaren, desgràcies personals o locals, notícies sobre el papa Benet, festes, la guerra de conquesta de Nàpols, corts, violència, obituari de personatges de la monarquia o d'altres destacats, etc. Com hem dit, moltes d'aquestes notícies es troben emparentades amb altres dietaris coetanis dels fets que es narren i, fins i tot, en algun fragment es retrotrau als segles XIII i XIV —evidentment, a partir de les fonts escrites de què disposa.

A la part final del segle XV i a la part que se n'ocupa ja del segle XVI, les notícies recollides per Anglesola són molt més riques en detalls. En part, perquè de moltes d'aquestes degué ser testimoni directe l'autor del text —o bé va rebre informació de primera mà—. Entre altres, aquelles referides a les Germanies, que centren la nostra atenció, ara, i de les quals de ben segur va ser un observador atent.

3. Les notícies de les Germanies en l'obra de Jaume d'Anglesola: comentari i edició

De bell començament ens cal dir que l'inici de la Germania —que tradicionalment s'ha situat amb l'anomenat *avalot de la Sen*, esdevingut a finals de juliol del 1519—, tal com el trobem en altres cròniques, no es presenta al text d'Anglesola amb la mateixa datació —Anglesola el situa per error al setembre— i, a més, en cap cas ell no el relaciona amb el que després seria conegut com la revolta de les Germanies. Una mà molt posterior, valenciana i segurament de finals del XVII o ja del XVIII, va apuntar, dalt la notícia intitolada *En l'any mil DXVIII se descobrí huna casa de bugarons*, la següent indicació: «Lo principi de la Chermania». I l'anotació que hi podem llegir, diu, tot seguit:

En l'any mil D e dènou, en lo mes de setembre, se descobrí huna casa de⁹ bugarons e foren presos quatre e, turmentats, descubriren molta gent, e foren cremats. E après, a sis de agost, dia de diumenge, los chichs de la¹⁰ ciutat de València, ab altres molts fadrins e hòmens, tragueren de la Seu¹¹ hun flaquer, que ab hun capellà de Sent Johan de l'Espital, que posaren al cadafal o a la escala, e portaren après a Xul·lèlla lo capellà. E lo lech, perquè no·l volien donar al justícia per[què]¹² aquell cremàs, tots los chichs e fadrins, ab molts altres, anaren a la casa del senyor arquebisbe demanant e dient: «Dau-nos lo bugaró, que·l volem cremar!» E no essent en la dita casa, anaren a la porta de la Seu, que està a la part de la cort de l'official, e ab huna gran biga donaren tantes potades a la porta que la hobriren e entraren en la dita Seu e anaren al fosaret e prengueren lo flaquer e portaren-lo a cremar ab gran avalot, fent besar al justícia¹³ // lo crusifixi e agenollar-se en terra. E après lo dit justícia, que·s nomenava Jeroni Ferragut, ciutadà, anà ab los dits fadrins a la rambla e cremà lo dit flaquer e confiscaren-li los béns (ff.LXXXXV v. – LXXXXVI r.).¹⁴

D'entrada, sobta l'errada de *setembre* per *juliol* —com indiquen totes les altres fonts—, i encara es fa més evident que va ser una distracció de l'autor quan, dues línies després, ens diu que «après, a sis de agost...» continuà la qüestió. Però podem suposar que aquesta primera anotació sobre la Germania i la següent —que reproduïm tot seguit—, probablement van ser redactes basant de temps després, com indicaria tal vegada la imprecisió d'aquesta segona notícia, sense datació concreta i més aviat poc detallada:

9 Segueix, ratllat: *bura*.

10 Segueix, ratllat: *ci*.

11 Segueix, ratllat: *de*.

12 A l'original: *per als*, i el mot *als*, ratllat.

13 A l'original, segueix, ratllat: *lo crui*.

14 El fragment correspon a la informació continguda en el *Llibre d'antiquitats de la Seu* (Martí, 1994, I: 57-58), a l'escrit de Guillem Ramon Català (Duran, 1984: 63-75), al *Dietari* de Jeroni Sòria (1960: 45) i al *Llibre de memòries de la ciutat de València* (Escartí & Ribera, 2019: 337).

E en aquest any tots los officis se honiren e feren huna Germania. E cascun hoffici feu una bandera de camp e feren gent a la ordenansa e, tots dies de festa, cascun offici feya la mostra per la ciutat e en les festes se ajustaven en les cases sues e plases, fent lo caragoll e la ordenansa e batallons per exercitar-se en les armes, que era cosa molt bella de veure (f. LXXXXVI r.).¹⁵

La següent notícia que fa referència als problemes locals dels agermanats es troba datada ja al gener del 1520. Un incident que el notari Miquel Garcia recull també i que ell considera el «primer avalot que en València es seguí e feu la Germania» (Duran 1984: 332). Al manuscrit d'Anglesola, molt més detallat, hi trobem com:

Hixqueren tots los hofisis ajustats en les cases dels hofficis, per causa del parar de [...] Malet, capuxer, a la plasa de Senta Catarina Nova-nomenada la plasa de la Capuxeria-, la porta, no podent-la parar, que s'avalotà tota la¹⁷ ciutat. A XXVII del mes de janer de l'any mil DXX, a les huyt ho nou hores de matí, fonch hun gran avalot en la ciutat a causa del parar la porta¹⁸ hun qui-s diu [...] Malet, capuxer, lo qual se dia lo afavoria // hun qui-s diu don Diego Gofre, lo qual en dies passats havia fet donar de coltellades a hun capuxer vehí, dins en cassa sua; lo qual dit don Diego Gofre entrà, ell e altres, en la casa del dit capuxer e lo nafrà de moltes nafres. E²⁰ tenia fet prosés l'ofisi de capuxers al dit don Diego Gofre, de son bastiment de alberch, d'on lo senyor²¹ marqués d'Adzanete

15 El *Llibre d'antiquitats de la Seu* també té un paràgraf destinat a referir com “se començà a levar una germania dels pobles, la qual començaren los perayres y velluters” (Martí, 1994, I: 59). Guillem Ramon Català, també s'hi refereix, en termes bastant diferents (Duran, 1984: 81), i també ho fa Garcia (Duran, 1984: 328).

16 A l'original, en blanc.

17 Segueix, ratllat: *que*.

18 Segueix, ratllat: *que*.

19 A l'original, en blanc.

20 Segueix, ratllat: *ay*.

21 Segueix, ratllat: *don*.

prengué la fe al dit don Diego²² Gofre e estigué per molts dies axí lo fet. E après, per causa qu, lo senyor marqués d'Adzanete restituhí la paraula a l'home e als majorals e clavari de²³ l'hofici de capuxers, se seguí que lo dit Malet²⁴ parà la porta, e per causa del parar de la porta se avalotà tot lo poble e tots los hoffisis, de forma que en molt poch de temps se ajustà tot lo poble ab ses hordenanses, cascú per anar a afavorir lo²⁵ hoffisi de capuxers. D'on lo senyor mossén Luís Fferrer, loctinent de governador, e tots los hofficials reals e los jurats e los²⁶ síndichs de tots los offissis, ab bastons, feren passificar la gent e tornar-se'n // cascú en ses casses dels officis. E lo senyor mossén Luís Ferrer, loctinent de governador, prengué tota la roba que avia parada lo dit Malet e la cremà enmig²⁷ de la plasa. E axí, tantost la ciutat, dins dos hores, fon passífica e levat tot de carrera. Fonch molt bella cosa de veure, la gent que venia. La gent de defora que venia, dels lauradors, que eren quatre banderes, eren més de quatre míllia hòmens: no entraren en la ciutat perquè los jurats e officials e los síndichs dels officis anaren a dir-los que se'n tornaren, que tot era passífich. E axí, al manament del dit mossén Luís Fferrer, loctinent de governador, tots se'n tornaren a ses casses ab molta hoberdiència.

E lo dia mateixa, en les XII ores, lo Consell Real e la ciutat, ajustats en²⁸ casa del tresorer, provehiren²⁹ que-s fes huna crida de bandeich³⁰ e bandegaren de la ciutat e de tot lo regne a don Diego Jofre e³¹ a Gascó e Savoia e a Malet, <e>³² e que nengú,³³ sots pena³⁴ // de mort no·l·ls

22 Segueix, ratllat: *e tingue*.

23 A l'original: *dels*, amb la -s ratllada.

24 Segueix, ratllat: *v*.

25 Segueix, ratllat: *fiss*.

26 Segueix, ratllat: *sis*.

27 A l'original: *en mich mig*, amb el mot *mich* ratllat.

28 Segueix, ratllat: *cass*.

29 Segueix, ratllat: *que*.

30 El mot bandeich està reescrit, en la seua part final, sobre *bandeix*.

31 Segueix, ratllat: e a mestre Ramon Boraser (*z*), i sobreescrit a l'interliniat: *e al Gascó e Savoia*.

32 Segueix, ratllat: *al capuxer que avia parat la botiga*.

33 Segueix, ratllat: *sos*.

34 Segueix, ratllat: *de mort que no·l·ls acollisca en te-*.

acollisen en ses terres ni en le<r>s casses sues ni en nengunes baronies del regne de València.

Lo procés de mort. E après, lo primer del mes de febrer de l'any mil e cincens e vint, lo justícia criminal ab los jurats e consell de la ciutat³⁵ donaren sentència de mort e clogeren lo prossés a don Diego³⁶ Joffre.³⁷ Lo Gascó, nomenat Ramon lo Borraser, fonch pengat per los alguazirs del virey -a dos de juny, any de MDXX, a les set e huyt ores de matí-, nomenats mossén Sarsol e mossén Saydia; la sentència a cartes LXXXXVI, a la segona plana. E al Gascó e al Roig(?) en Mallet, capuxer, per causa del que avien fet a XXVII del mes de janer, de parar la botiga³⁸ (ff. LXXXXVII r. - LXXXXVIIIv.).

Aquell enfrontament va portar pocs dies després a una manifestació de força, per part dels estaments populars de la ciutat —com recull Anglesola—, i als quals s'uniren homes de Morvedre i de Cullera, i que és vista pel nostre autor com una «molt bella festa de veure»:

Los hofficis feren hun alarde de gent ab les banderes de camp. Diumenge, a XXIII° del mes de febrer de l'any mil cincens e vint hixqueren tots los officis ab les banderes e los dels // quatre quarters de la Orta de València al molí de les Pilades, deprés dinar, a la huna³⁹ hora, posant-se tots areglats davant lo Remey a causa que halí estava mirant lo reverendíssimo senyor cardenal de Tortosa e enquisidor major de Aragó e de València e de Barsel·lona e de les hilles de Malorca e de Ssecília. E vingeren de la vil·la de Morvedre cincens hòmens ab edra en los barrets,⁴⁰ molt bona gent; e molts d'ells armats e portaren per a ells molta provissió de menjar. E los de Cullera vingeren noranta hòmens e portaven al cap cascú

35 Segueix, ratllat: *de*.

36 Segueix, ratllat: *Jon*.

37 Al text apareix un senyal de crida i el que ve a continuació, fins a segona plana, fou afegit després, al marge esquerre.

38 Segueix, ratllat: *e fer la*.

39 Segueix, ratllat: *aca*.

40 A l'original es pot llegir: *barerts*.

huna culera chica de argent. La gent de la ciutat, dels officis, anaren molt ataviats e molts officis ab tosalets. Los argenters anaven ab molt argent sobre ells e cadenes d'argent, molt ben ataviats. Era tota la gent, entre los lauradors e los de la ciutat, bé més de X mília presones. Fonch molt bella festa de veure. Vingué molta gent forastera per a veure'lls, de defora (ff. LXXXXVIII v. - LXXXXIX r.).

La següent nota en què apareix informació sobre els agermanats, és de caire ben divers, però exemplifica perfectament el clima d'excitació social que es devia viure a València en aquells mesos. De fet, l'episodi forma part de les habituals persecucions de sodomites en la societat medieval i moderna, i ja l'hem comentat en alguns altres llocs (Escartí, 2021a: 2021b), atés que també va ser recollit breument al *Llibre d'antiquitats de la Seu* (Martí, 1994: 59), al *Dietari* de Sòria (1960: 46-47), amb més detall; al relat de Guillem Ramon Català (Duran, 1984: 104-106) i, fins i tot, se'n feu ressò el cronista Martí de Viciano (2005: 19-22). El fragment, que acaba amb unes paraules que potser indiquen una certa misericòrdia per part d'Anglesola, fa així:

La presa de Nofre [...] ⁴¹ Gomis, donzell, per bugaró. ⁴² Diumenge, lo primer del mes de abril de l'any mil cincens e vint, dia del Diumenge de Rams, lo regent del justícia criminal, ab dos capdeguaytes, ab lo ⁴³ ofici dels aluders e dos síndichs dels officis e tres dels elets dels Tretze dels officis de València, anaren a l'Estudi General, en la casa del dit Nofre [...] ⁴⁴ Gomis, e prengueren-lo e posaren-lo en la presó en la casa fosca, ab cadena·l coll e sos guardes que·l guardasen.

E après, diluns, a dos del dit mes de abril, // que era Diluns Sant, de matí, lo magnífich justícia criminal, mossén Johan Luís de Vil·larasa, donzell, feu-li dir la missa. E volent-lo portar a cremar e executar la sentència que

41 A l'original, en blanc.

42 Al marge, de lletra molt posterior: *Añy 1520, Domingo de Ramos, a 1 de abril*.

43 A l'original, *loss*, amb les dues últimes consonants ratllades.

44 A l'original, en blanc.

tenia, de absència, los parens del⁴⁵ dit Nofre [...] ⁴⁶ Gomis presentaren hunes lletres de part del⁴⁷ vicari general, dient com era coronat e beneficiat en la Seu de València. D'on, per moltes alteracions e portests e demandes se hagué a convocar consell criminal, a pena de deu lliures, que los consellers, vista la present, tantost fosen a la casa de la ciutat per a tenir consell. E axí estigueren exegint confesions del dit Gomis, fins a les sinch o sis ores després dinar. E vent tanta gent de poble en la plasa de la Seu, e tants demanant l'ome que's cremàs, los magnífichs senyors de consell e jurats acordaren que hun jurat e lo advocat fiscal // e procurador fiscal e⁴⁸ alguns consellers e alguns dels elets del poble anasen al senyor vicari general a suplicar-li que li plagés desestir a les lletres que per part de sa senyoria eren presentades e confiscar-li lo gran avalot que estava aparellat en la ciutat, del poble, e que lo plagés desestir e no empaxar la execució de la sentència. E axí, anaren hun jurat e lo procurador fiscal e advocat fiscal e los consellers e elets al dit senyor vicari general, a casa sua, com la Seu estigués tancada per causa que lo poble era avalotat ab espases tirades, anant a les portes de la presó per trencar les portes e pendre l'ome per a que lo justícia lo cremàs. E asò, per dos vegades. D'on feu bé que lo senyor governador, mossén Luís de Cabanyelles, e mossén Gabriell Sanchis Dalmau, loctinent de València general, anaren a la plasa de la Seu // per asoçar lo poble, que ya eren exides deu banderes ab tanbors e piques en favor de la justícia e anaven la bolta de les corts, per a favorir al dit justícia. E après, tornats los dits magnífichs senyors de jurats e oficials e consell, tragueren a sentensiar e cremar lo dit Nofre [...] ⁴⁹ Gomis, donzell. Lo magnífich mossén Johan Luís de Vil·larasa, donsell, justícia criminal, acompanyat dels senyors de oficials reals⁵⁰ e jurats, ço és, lo senyor governador e loctinent de batle general e jurats e loctinent de justícia criminal,

45 Segueix, ratllat: *de*

46 A l'original, en blanc.

47 Segueix, ratllat: *vicari*

48 Segueix, ratllat: *co*

49 A l'original, en blanc.

50 Segueix, ratllat: *ço es*.

hagueren dit Nofre [...] ⁵¹ Gomis a cremar e no li feren la volta tota èntrega, sinó, traent-lo de la casa de la ciutat e presó, lo portaren per lo carrer de Cavallers, // la volta del portal de Quart, ab los capellans davant, com és la pràctica, e confreres. E portaren-lo a la rambla a cremar, amb molta gent e poble. *Anima eius requiescat in pase*. Amén (ff. CI r. – CII v.).

De característiques molt diferents és l'anotació següent que mostra l'arribada a València de Diego Hurtado de Mendoza, capità general i persona que seria un dels encarregats de comandar les tropes que s'enfrontarien als agermanats. Aquella arribada és constatada per també Guillem Ramon Català (Duran, 1984: 108-109); Miquel Garcia (Duran, 1984: 333) i, molt de passada, el *Llibre de memòries de la ciutat de València* (Escartí & Ribera, 2019: 339). Anglesola la descriu així:

La entrada del senyor virrey don Diego de Mendosa, germà del senyor marqués de Atzaneta, senyor de Alcoser e Alberich. Diluns, a XXI del mes de maig de l'any MDXX, a les sis ores après dinar, entrà lo senyor don // Diego de Mendosa, germà del senyor marqués de Atzaneta, senyor de les viles de Alcoser e Ayora. E aplegà a la Seu a jurar los furs e privilegis e feren-li protest tots los tres brasos, ço és, lo eclesiàstich, militar e real, que no consentien en lo jurament que fia, ni volia fer-lo, com fos contrafur, e per ço ne feien tots los tres estamens e braços los presens protests e requerien-ne que per lo scrivà de la sala, com a notari poblich, ⁵² li'n rebesen carta pública per aver-ne memòria en lo esdevenidor. E fet lo dit protest, lo dit senyor don Diego de Mendosa e virrey feu lo jurament de virrey de València e de guardar los furs e privilegis de la dita ciutat, e de fer a tothom justícia. E cavalcà ab los alguazirs davant. E anà a posar al carrer dels Cavallers, a casa del senyor bisbe de Tortosa que morí, nebot del senyor rey don Ferrando lo Catòlich. // E après, al vespre, lo mateix dia vingué la senyora sa muller a les deu o XI ores del vespre.

51 A l'original, en blanc.

52 Segueix, ratllat: *ne*.

L'organització dels agermanats a València avançava, en aquells mesos, i es portà a cap l'elecció dels jurats que representaven els menestrals i els artistes, i Anglesola en deixà testimoni, com també ho va fer Jeroni Sòria (1960: 48-50):

*Elecció de jurats menestrals e artistes.*⁵³ *En esta elecció entraren artistes e menestrals.* Disapte, vespra de Pasqua de sinquagèsima, qui comtàvem XXVI de maig de l'any MDXX, foren elets per jurats, en lo dit any ab gran contrast axí del poble com dels jurats, com encara per lo loctinent de batle general, en virtut de una provesió que vengué del senyor rey ab la seda, manant que se feu los jurats com acostumà fer lo rey Catòlich don Ferrando. E après de agudes moltes assignacions e altercacions e prote[s]ts fets per lo⁵⁴ poble davant del senyor don Diego de Mendosa, virrey e loctinent general del senyor emperador e rey don Carlos, feren la elecció dels jurats per al dit any MDXX, e són los següens: en Andreu Gasull, ciutadà; en Pere Guillem Garsia, ciutadà; mossén Gaspar Juan, cavaller; mossén⁵⁵ Luís Bustamant, cavaller;⁵⁶ en Jaume Pons, sirurgìa per los artistes; en Andreu Gomis, velluter, per los menestrals. E fonch elecció que entraren artistes e menestrals en aquest any (f. CIV r.).

Les situacions d'enfrontaments sembla que no deixaven de produir-se a València. I així, només d'unes setmanes després, pel juny de 1520, trobem un parell d'anotacions que recullen incidents i un avalot en què es va veure implicat Guillem Sorolla, un dels caps de la Germania:

Dilluns a quatre de juny MDXX levaren en lo Mercat a l'alguazir mossén Saydia hun home que portava a penjar, que avien portat de Morvedre. E se avalotà la ciutat e anaren tots la volta de la cassa del virrey, que estava en lo carrer de Cavallers.

53 Aquesta rúbrica es troba al marge esquerre.

54 Segueix, ratllat: *pole*.

55 Segueix, ratllat: *en*.

56 Segueix, ratllat: *donzell*.

Avalot molt gran de la casa del virrey, per lo que dien de Sorolla. Dimarts, a sinch del dit mes de juny, se mogué hun gran avalot de poble a causa que portaren nova que hun home dels Tretze, qui's nomenava en [...] ⁵⁷ Sorolla, perayre, havien degollat en cassa sua. Es mogué tan gran avalot, que per gent // desmandada e desorellada e de mala criansa anant a combatir la casa del virrey e de miser Martí Pons, advocat fiscal, que fonch molt gran atreviment e molt gran avalot, que si no per lo senyor bisbe de Sogorp, que era vehí del dit Sorolla, que·ll portava a cavall, mostrant-lo a tot lo poble, se esperava huna gran mala jornada aquella nit. E se n'anà de casa lo senyor virrey al monestir del Carme e dormí aquella nit allí. E de gran matí se n'anà, que no's sap fins ara hon se n'és anat (f. CV r. – v.).

El combat a la casa del virrei i tot aquesta confrontació la narren també, amb més detalls, Guillem Ramon Català (Duran, 1984: 113-117) i el notari Miquel Garcia (Duran, 1984: 336-338).

Pocs dies després es va fer l'elecció dels justícies, i així en va prendre nota Anglesola:

XII justícies. Dimecres a sis del dit mes, los jurats feren dotze justícies, ço és, sis justícies jurats e sis altres justícies, ço és, per los perayres: en Johan Lorens; en [...] ⁵⁸ Medina, per los lauradors; en [...] ⁵⁹ Cardona, per los fusters; ⁶⁰ en [...], ⁶¹ ningúar e mercader. (Està més larc en lo libre de la partida del rey).

Més interessant és el relat que fa Jaume d'Anglesola d'un altre enfrontament en què es va veure involucrat el vescomte de Xelva:

57 A l'original, en blanc.

58 A l'original, en blanc.

59 A l'original, en blanc.

60 A l'original, segueix, ratllat: *per los carnisers e mercaders; en [...], fill d'en Pere Domingo, Pere Andreu; en.*

61 A l'original, en blanc.

Lo insult del fill de don Pedro Pallàs, besconte de Xelva. En lo mes de agost de l'any mil DXX, don Pedro Pallàs, fill del besconte de⁶² Xelva feu sèrta justícia, no ab l'ordre que devia fer, de hun home que era de Xelva o de Domenyo, perquè s'era adeenat ab los de Alpont. E après de fer-li altres sentènsies cruells, lo feu pengar a cap aval, com a moro, ab un cabàs al coll.

La anada a Xelva per lo poble e germania de València. Après, a huyt del mes de agost del dit any mil DXX los de la germandat de València, après de derocar⁶³ la casa al besconte de Xelva, que està a la plasa de Calatrava, e fer molt dan e mal en la sua casa, partiren ab molta gent de peu a Xelva, e derocaren lo castell e hun ostal que era de la senyora bescontesa. E moltes coses feren e cremaren molt, he feren molt dan en la mell e robes dels moros e altres coses, e posaren senyals reals per lo senyor rey e tornaren-se'n a València. E no feren dan en lo camí, axí anant com tornant-se'n, a nengú (f. CVI r.).

Aquest incident el reporten, també, Català (Duran, 1984: 132-133) i Garcia (Duran, 1984: 339-340) i Anglesola encara anotà que l'enfrontament va suscitar una ambaixada al rei (f. CVI r. – v.).

Per algun motiu que no coneixem —o que potser podem explicar amb el que veurem tot seguit, a la fi d'aquest apartat—, sembla que Jaume d'Anglesola, després d'aquestes anotacions ja vistes, va perdre l'interés per la Germania. O va haver de fugir de la ciutat —per exemple—, o, senzillament, no va tenir cura d'anotar més qüestions referides als enfrontaments agermanats. De fet, l'any 1521 pràcticament ja només anota algunes defuncions de grans personatges de la monarquia hispànica i del papat —i també l'elecció del papa Adrià VI, en començar el 1522—. D'aquest darrer any paga la pena assenyalar que anotà l'excarceració del duc de Calàbria de la seua presó a Xàtiva i, rere algunes notícies més d'àmbit internacional —com si a València no passàs res—, ens situa ja a finals del 1523, amb la vinguda de Germana de Foix com a lloctinent general

62 Segueix, ratllat: *Pallàs*.

63 Segueix, ratllat: *li*.

del regne, notícia que també ens reportaren el *Llibre d'antiquitats de la Seu* (Martí, 1994, I: 84-85), la *Relació* de Miquel Garcia (Duran, 1984: 382-384) i el *Dietari* de Jeroni Sòria (1960: 78):

La venguda de la reyna Germana en València com a loctinent general. A XI del mes de deembre, a les quatre hores après dinar, entrà en València la senyora reyna dona Germana, loctinent general, ab molta gent de honor e tots los grans del regne. Anà a descavalcar a la Seu e après passà a peu al palau, hon aparellaren la posada (f. CX r.).

Anglesola, però, després d'aquesta anotació referida a la representant de la corona que seria l'encarregada de reprimir la Germania, fa l'efecte que, de sobte, recobrà la memòria i ens deixà una nota ben il·lustrativa i, alhora, ben inquietant, que tanca tot el cicle de notícies que ens han arribat al seu manuscrit sobre la revolta agermanada:

Per oblit. Mira en lo qüern avant, a la fi del present libre, les coses de la Germania e del que s'és seguit après de la venguda de la senyora reyna dona Germana, e tot lo que ha fet e moltes altres coses que no ha fet en la sua venguda, que no són escrites, e moltes són composicions e sentènsies.

Aquell *oblit* d'Anglesola —l'absència de notícies de la Germania—, ja l'hem assenyalat. Ara ens toca interpretar a quin «qüern», «a la fi del present libre», feia referència l'autor. Perquè és evident que allà estaven «les coses de la Germania e del que s'és seguit après de la venguda de la senyora reyna dona Germana, e tot lo que ha fet e moltes altres coses que no ha fet en la sua venguda, que no són escrites». A més, Anglesola encara ens indica que «moltes són composicions e sentènsies». De manera que podem deduir que en un determinat moment, Anglesola potser va començar a redactar un manuscrit específic relacionat amb la Germania, i el va continuar amb les actuacions repressores de la reina Germana. Hauria d'estar a la fi del volum que ara nosaltres conservem, però, malauradament, no ens ha pervingut. Hem perdut —quasi amb tota seguretat— una altra *crònica* de la Germania i de mà d'algú

que la va viure des d'un lloc on ens podria haver deixat molta informació que ara seria ben interessant.

Bibliografia

- ALMARCHE, F. (1919) *Historiografía valenciana*, València, La Voz Valenciana.
- CARRERES ZACARÉS, S. (ed.) (1930-1935) *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*, València, Acció Bibliogràfica Valenciana, 2 vols.
- DURAN, E. (1982) «Aspectes ideològics de les Germanies», *Pedralbes*, 2, pp. 53-68.
- (1984) *Cròniques de les Germanies*, València, Tres i Quatre.
- ESCARTÍ, V. J. (2007) *El Diario de Josep Vicent Ortí i Major (1700-1714)*, València, Fundació Bancaixa.
- (2010) «Notícia sobre la literatura memorialística al País Valencià, dels segles XIV al XIX», *Manuscrits*, 28, pp. 181-205.
- (2017) «Isidre Planes i els seus Successos fatales sobre la Guerra de Successió», *Studia Iberica et Americana*, 4, 317-329.
- (2021a) «L'homosexualitat en la literatura memorialística valenciana dels segles XV i XVI», dins *Identitats i violències. Documentació i literatura*. Catarroja / Barcelona, Afers, pp. 293-316.
- (2021b) «The treatment of homosexuality in Valencian diaristic literature throughout the late 15th and 16th centuries» dins *Invisible Biographies invisibles: Marginats i marginals / Biographies: Marginates and marginals*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, pp. 194-210.
- ESCARTÍ, V. J.; RIBERA RIBERA, J. (2019) *El Llibre de memòries de la ciutat de València (1308-1644)*, València, Ajuntament de València.
- MARTÍ DE VICIANA, R. (2005) *Libro quarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, a cura de J. Iborra, València, Publicacions de la Universitat de València.
- MARTÍ MESTRE, J. (1994) *El Libre de antiquitats de la Seu de València*. València / Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana, 2 vols.
- (1995) «El dietari del ciutadà valencià Miquel Jeroni Llopis (s. XVI). Edició i estudi», *L'Aiguadolç*, 21, pp. 19-36.
- PADROSA I GORGOT, I. (1998) «Catàleg dels manuscrits catalans de la Biblioteca del Palau de Peralada», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 39, pp. 395-358.
- PILES ROS, L. (1970) *Estudio documental sobre el Bayle General de Valencia: su autoridad y jurisdicción*, València, Gràficas Soler.

- ROCA, R. (2018) «La recuperació del *Dietari* sobre la Guerra de Sucesió d'Isidre Planes en la premsa periòdica valenciana (1912-1913)», *Manuscripts*, 38, pp. 141-154.
- ROCA TRAVER, F. A. (1998) «La figura del morellà Guillem Cros en la guerra de les Germanies valencianes», *Revista de Filologia Valenciana*, 5, pp. 163-184.
- SAMPER, H. de (1669) *Montesa ilustrada*, València, Jeroni Vilagrassa, 2 vols.
- SANCHIS FRANCÉS, R. (2019) *La dansa metafòrica en la festa valenciana*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, tesi doctoral inèdita, 2 vols.
- SANCHIS SIVERA, J. (ed.) (1926) *Libre de antiquitats*, València, Diario de Valencia.
- SÒRIA, J. (1960) *Dietari*, a cura de F. de P. Momblanch, València, Acció Bibliogràfica Valenciana.
- XIMENO, Vicent (1747) *Escritores del reyno de Valencia*, València, Josep Esteban Dolz, vol. I.